

ІІ РОЗДІЛ
МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ І НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

А.С. РУДЕНКО

**«РОДОВЕ ГНІЗДО» ЯК ФАКТОР ЗБЕРЕЖЕННЯ СІМЕЙНИХ
ТРАДИЦІЙ (ДО ІСТОРІЇ РОДУ ДОРОШЕНКІВ)**

Проблема визначення ролі еліти в історії завжди була одним із визначальних елементів у розумінні особливостей суспільного розвитку. Свій внесок у вирішення цього питання внесло чимало видатних філософів та мислителів – Конфуцій, Платон, Аристотель, Квінтіліан, Н.Макіавеллі, Дж.Локк, Ж.-Ж.Руссо, Е.Кант, Г.Гегель, Ф.Ніцше, З.Фрейд. Елементи елітаристських концепцій містяться у творчому доробку багатьох українських авторів: Г.Сковороди, Т.Шевченка, Д.Донцова, Д.Дорошенка, В.Липинського, І.Лисняк-Рудницького, Є.Маланюка, Д.Чижевського, Ю.Русова та ін. [12]. В історії України, внаслідок перервності державної традиції дана проблема набула особливого забарвлення. У суспільній думці України одним із найбільш стійких стереотипів була проблема «пасивності» та «провінційності» української еліти, які найбільше проявлялись у переломні моменти історії. Одним із них став період ліквідації автономії Гетьманщини наприкінці XVIII ст., коли представники місцевої шляхти та старшини не чинили опору цьому процесу, в більшості своїй розглядаючи його як можливість зрівняння у правах із російським дворянством, а отже і отримання кар'єрних перспектив на імперській службі. Проте лише невелика частина української еліти у повній мірі змогла скористатися такими перевагами і зайняти посади вищої та середньої ланки поза українськими губерніями (наприклад, О. Безбородько, В. Полетика, Ф. Туманський та ін.) [10, с. 226]. Переважна ж більшість нащадків козацької старшини були дрібними землевласниками, для яких досяжною була служба на різного роду судових та адміністративних посадах у провінційній адміністрації, як правило у тому ж повіті де знаходилися їх родові маєтки [10, с. 208-209]. Це певною мірою «прив'язувало» дрібне українське дворянство до своїх «родових гнізд», обмежувало їх соціальну мобільність. Саме це напевно й призвело до звинувачень представників української старшини у «пасивності», «хуторянстві». Проте на цю проблему варто було б поглянути з іншого боку.

Історія життя кількох поколінь відомого старшинсько-дворянського роду Дорошенків, дає можливість показати феномен «родового гнізда» як особливого середовища, що дозволило зберегти національну ідентичність представникам цієї старшинської родини у період тотального асиміляційного тиску та русифікаторської політики влади протягом XIX – початку XX ст.

Засновником роду був Михайло Дорошенко, учасник московського походу королевича Владислава (1618) та Хотинської битви (1621), який протягом 1623-1626 рр. чотири рази займав гетьманську посаду. Найбільшої могутності рід досяг за часів правління його онука Петра Дорошенка (1665-1676), коли він являв собою потужний сімейний клан споріднений із багатьма впливовими старшинськими родинами того часу, серед яких були Гамілії, Лизогуби та Хмельницькі [11 с. 195-196]. Поразка гетьмана у боротьбі за владу, його зречення, а згодом заслання до Росії в другій половині 1670-х рр. підірвали лідерські позиції Дорошенків політичному житті Гетьманщини того часу. В подальшому, за словами Д. Дорошенка представники ще нещодавно могутнього роду «не вийшли по за рівень нижчої старшини, залишившись...«панками середньої руки» [7, с. 110]. Однак, саме з середовища їх нащадків вийшло кілька відомих громадських діячів та науковців кінця XIX – початку XX ст., найвідомішими з-поміж яких були історики та громадські діячі Петро та Дмитро Дорошенки. Одним із факторів, що забезпечив тяглість

сімейних традицій стало «родинне гніздо» Дорошенків – хутір на Глухівщині, де виростало та виховувалось кілька поколінь цього відомого українського роду.

Хутір заснував ямпольський сотник Василь Никонович Дорошенко (племінник гетьмана), на пустоші, пожалуваній йому універсалом Івана Мазепи у 1696 р. Поселення знаходилося на р. Кремль у кількох десятках кілометрів від Глухова. У 1781 р. онук сотника, Лук'ян Дорошенко будучи бездітним, згідно заповіту передав хутір своїм племінникам (дітям рідної сестри Агрипини), Михайлу, Григорію та Степану Климченкам з умовою прийняти його прізвище. Від того часу вони стали іменуватися Климченками-Дорошенками, а їх нащадки – Дорошенками [13, с. 503].

Короткий, проте яскравий опис життя у родовій садибі на основі своїх дитячих вражень зробив історик Д. Дорошенко «Хутір...лежав серед глухих лісів на самій границі Чернігівщини й Московщини...Місцевість була дуже глуха. Свідомості національної серед населення не було ніякої. Тільки й того, що люди відчували свою відрубність від сусідів-москалів, а ця відрубність в побуті, звичаях, одежі, мові була дуже помітна і кожному впадала в око» [6, с. 38]. Історик зауважував, що у його родині хоч і не було національної свідомості «в сучасному розумінні», проте «українська стихія давала себе чути». Певним уособленням традиційного укладу життя який склався у відомій старшинській родині був Яків Степанович Дорошенко (1807-1893). Як і чимало його предків Я. Дорошенко замолоду перебував на державній службі. Із 15 років Яків Степанович працював канцеляристом у Глухівському повітовому суді (1822-1836), а невдовзі після звільнення став попечителем запасних магазинів у тому ж повіті (1838-1845), дослужившись до чину колезького асесора [15, с. 465]. Після виходу у відставку, за спогадами його онука, Д. Дорошенка «Дід...нікуди не їздив (він за увесь свій вік не бачив залізниці), засів на хуторі і зовсім відучився говорити по-російськи. Як я його пам'ятаю, то він з усіма і зі мною говорив тільки по-українськи» [6, с. 38].

Попри те, що Я. Дорошенко все життя практично безвиїзно прожив на хуторі він був освіченою людиною, постійно цікавився історією та літературою у його бібліотеці були «книжки...українські або про Україну», зокрема, «История Малороссии» М. Маркевича, «История Малой России» Д. Бантиш-Каменського, «Кобзар»Т. Шевченка. Також Я. Дорошенко був прихильником П. Куліша, передплачував його «Записки о Южной Руси» та часопис «Хата» [6, с. 38].З іншого боку Яків Степанович цікавився і російською літературою, зокрема був одним із семи передплатників повного зібрання творів О. Пушкіна 1836 року видання у Чернігівській губернії. Зусиллями Я. Дорошенка серед його дітей культивувалось відчуття приналежності до давнього та відомого козацького роду, гордість за його славне минуле. Д. Дорошенко згадував, що Яків Степанович замовив портрет гетьмана І. Мазепи, до якого було прикріплено мідну табличку, з написом, що він є фундатором хутора[7, с. 110]. Саме у такій атмосфері зростало та виховувалось кілька поколінь із роду Дорошенків, то ж не дивно, що у кілька представників цього роду протягом ХІХ-ХХ ст. стали відомими громадськими діячами, реалізували себе у науці, культурному житті краю та політиці.

Віддаленість хутора від великих міст зовсім не означала відлюдницький характер життя його мешканців. Дорошенки мали своє коло спілкування, яке складалось передусім із сусідів та родичів. Яків Степанович товаришував із відомим педагогом Костянтином Ушинським, який був одружений на його двоюрідній сестрі Надії Дорошенко (1831-1914). У 1858 р. брати Надії Семенівни продали їй з чоловіком с. Богданка. Так Ушинські та Дорошенки стали сусідами. Збереглися листи, які свідчать, що відомий педагог звертався Якова Степановича за допомогою та порадами у вирішенні різних господарських питань, зокрема у впорядкуванні належної йому пасіки [17, с. 98-101]. Подружжя Ушинських за спогадами їх доньок понад усе любило свою садибу, життя у якій найкраще налаштувало Костянтина Дмитровича на творчість. Під час проживання на хуторі К. Ушинський первинну апробацію ідей здійснював у процесі навчання своїх дітей та місцевих селян. Напевно у цьому відчувався вплив його дружини Надії Семенівни. Донька Ушинских,Віра Костянтинівна писала, що «хутор ее на всю жизнь остался любимым уголком, который она

не променяла бы на все прелести Швейцарии» [18, с. 22]. Пізніше просвітницьку місію продовжили доньки К. Ушинського, які згідно заповіту батьків заснували кілька народних училищ, у тому числі у рідному с. Баничі та хуторі Дорошенків [12].

Побут та взаємини у середині родини свідчили про її консервативність та певну патріархальність виховання, зокрема друг сім'ї Дорошенків М. П. Василенко згадував: «Младшие братья, уже будучи взрослыми, общественными деятелями, говорили старшим на «вы», а те, наоборот, «ты». Гигиены в доме не признавалось. Форточек не было, дети спали по столько душ, сколько кроваток вменялось в комнате» [4, с. 261-262]. Слід зазначити, що Яків Степанович мав вісьмох дітей (п'ятьох синів та трьох доньок), серед яких найбільш відомими стали Василь, Григорій та Петро Дорошенки. Патріархальні традиції у родині Дорошенків й справді були дуже сильними, тому не дивно, що діти намагались наслідували життєвий уклад, до якого звикли у батьківському домі.

Старший син Якова Степановича, Василь Дорошенко (1843-1918) у молоді роки був «хлопоманом», любив ходити в українському вбранні, навіть спробував свої сили на літературній ниві, написавши роман «На Україні» (1863). В. Дорошенко закінчив Ніжинський ліцей ім. О. Безбородька і з 1870 р. перебував на службі по Міністерству юстиції, був направлений на роботу до Тверської губернії. У 1882 р. Василь Якович перейшов на роботу до Ніжинського окружного суду, де протягом трьох десятиліть, практично до самої смерті, працював судовим слідчим [15, с.469]. За словами його друга М. Василенка, він був свого роду знаменитістю Глухівському повіту завдяки своїй тривалій безперервній службі на одній посаді. Василь Якович ніколи не мав амбіцій щодо кар'єрного зростання, у тому числі через небажання переїздити далеко від дому. За враженням М. Василенка, у його знайомого була своєрідна манера виконувати допит: він міг приймаючи гостей у себе вдома вийти до сусідньої кімнати і допитувати свідків, а через певний час повернутись назад, так і не довівши справи до кінця. Це створювало враження несерйозності В. Дорошенка як слідчого та несумлінного виконання ним своїх обов'язків [4, с. 264]. Тим не менш, зазначений епізод показує, що «переплетіння» роботи і дозвілля було для Василя Яковича звичним стилем життя, який він не бажав змінювати заради кар'єрних здобутків.

Очевидно головним символом життєвого успіху для В. Дорошенка було створення власного «родинного гнізда», на зразок такого, яке мав його батько. Власної садиби у Василя Яковича не мав, проте він вдало одружився, узявши шлюб із донькою багатого поміщика з Курської губернії Марією Миколаївною Звягіною, якій у придане дістався великий, проте необлаштований маєток Троєбортне. За словами М. Василенка, який був частим гостем у садибі Дорошенків, молоде подружжя з ентузіазмом розбудовувало своє господарство, збудували дім, проживали там з ранньої весни до пізньої осені. У подружжя народилося четверо дітей. Проте через певний час у сім'ї стався розлад, В. Дорошенко розлучився із дружиною і його родина розпалася [4, с. 263]. Доля В. Дорошенка склалася трагічно – 1 січня 1918 р. він був убитий у власному будинку у Глухові [17, с. 96].

Не довго жив поза межами своєї малої батьківщини і Григорій Дорошенко (1846-1910). Він закінчив Петербурзький гірничий інститут (1866), через певний час став викладачем (1871), а згодом професором (1875) цього навчального закладу [2, с. 33]. За кілька років з-під пера Григорія Яковича вийшов ряд робіт, присвячених різноманітним проблемам механіки та гірничої справи, які були схвально зустрінуті представниками наукової спільноти. У 1879 р., з невідомих причин, молодий учений залишив столицю імперії і повернувся до Глухівського повіту. Після смерті батька саме йому дістався хутір Дорошенків, що викликало невдоволення з боку інших братів, особливо найстаршого, Василя Яковича [4, с. 262]. Однак невдовзі брати дійшли згоди, оформивши право на спільне володіння спадком [20, арк. 20зв]. Г. Дорошенко поставив батькове господарство на сучасний лад. Залишився опис хутора початку ХХ ст. На той час це було володіння на 550 дес. землі, з них 350 дес. – орної. На хуторі працював невеликий кінний завод, де розводилась симентальська порода коней. Була пасіка у 2 тис. вуликів, а також винокурня, на якій вироблялось до 650 тис. градусів картопляного спирту [16, с. 337]. Так чи інакше,

але маючи неабиякі інтелектуальні здібності, безсумнівну можливість досягти успіхів і в науці, і у підприємстві, Г. Дорошенко залишився до кінця життя на родовому хуторі.

Наймолодшого серед синів Я. Дорошенка, Петра Яковича (1858-1919), на відміну від його старших братів, не приваблювала перспектива спокійного життя поміщика «середньої руки». Хоча П. Дорошенко володів садибою у с. Баничі, яка дісталась йому від матері, більшу частину життя він прожив у Глухові та Чернігові. Петро Якович отримав фах хірурга у Київському університеті і в середині 1880-х рр. переїхав до Глухова, де зайняв посаду завідувача міської лікарні. З 1890-х рр. Петро Якович починає відігравати помітну роль у громадському житті рідного краю [19, с. 271-272]. П. Дорошенка було обрано гласним глухівського повітового, а згодом чернігівського губернського земських зібрань, працював у комісіях з охорони здоров'я та народної освіти. Завдяки одруженню із донькою місцевого предводителя дворянства Марією Маркович, П. Дорошенко набув неабиякого впливу у Глухівському повіті. Так, М. Василенко писав, що його старший брат Г. Дорошенко був обраний головою земської управи, завдяки Петру Яковичу, який «тримав у руках увесь повіт» [4, с. 262].

Поряд із значними успіхами у службових та громадських справах, Петро Якович чимало зробив для дослідження і збереження фамільних архівів козацько-старшинських родів Чернігівщини. Природно, що найбільшу увагу він приділив вивченню історії та генеалогії власного роду. Джерела свідчать, що у свідомості глухівських дворян та інтелігенції рід Дорошенків не пов'язувалися із відомими козацькими провідниками XVII ст. Навіть обізнані в історії свого краю О. Лазаревський та М. Василенко висловлювали сумнів з цього приводу [4, с. 261; 13, с. 503]. За кілька років копіткої роботи Петро Якович зробив досить повний генеалогічний розпис роду Дорошенків, а також зібрав чимало цінних документів, що стосувалися його предків. У процесі дослідницьких пошуків П. Дорошенко вдалося не тільки донести до широкого загалу славне минуле власного роду, а й зав'язати знайомства із нащадками впливових дворянських родів Чернігівщини, науковцями, представниками творчої інтелігенції. Серед його друзів були П. Скоропадський, В. Горленко, Г. Нарбут, О. Лазаревський.

Будинок П. Дорошенка у Глухові став свого роду неформальним клубом місцевої еліти. М. Василенко згадував «В Глухове дом Дорошенков сделался некоторым центром, где встречалось глуховское постоянное общество... У Дорошенок постоянно можно было встретить молодежь, молодых врачей, кандидатов на судебные должности и пр.» [4, с. 263]. Нечисленні спогади, що описують життя колишньої гетьманської столиці початку XX ст. підтверджують ці слова. Наприклад відомий український графік Г. Нарбут, виділяв родину Дорошенків як виключення «на сером фоні життя уездного города». Мемуарист, свідок більшовицького погрому Глухова на початку 1918 р. Ілля Рогатинський, перераховуючи визначні пам'ятки міста також вказував «...з інших будівель має історично-національне значіння Дорошенків дім» [3, с. 161]. Коли у 1907 р. П. Дорошенка запросили до Чернігова із перспективою підвищення по службі він погодився на це, ставши єдиним із братів, хто залишив рідну Глухівщину. Останні роки життя Петра Яковича були напрочуд насиченими: він працював директором Дворянського пансіону, був членом Чернігівської губернської архівної комісії, а у період гетьманату П. Скоропадського очолив Головне управління у справах мистецтв та національної культури. Завершив він своє життя трагічно – влітку 1919 р. П. Дорошенко був заарештований та розстріляний більшовиками [7, с. 113].

Сімейні традиції давнього козацького роду безумовно вплинули і на становлення найвідомішого із його представників початку XX ст. – історика та громадського діяча Д. Дорошенка. Батько ученого, Іван Дорошенко (1848-1914) був ветеринарним лікарем та довгі роки разом із родиною проживав поза Україною у місті Вільно. Тим не менш, під впливом братів він також став «українофілом», любив українську мову, театр, збирав українські книжки. Іван Якович всіляко підтримував зацікавленням сина «українством». Зокрема, передплачував заборонені у Російській імперії часописи «Зоря» та «Літературно-науковий вісник», які за висловом Д. Дорошенка стали для нього справжньою школою національної свідомості. Не менше значення для майбутнього вченого мали дитячі

враження про життя на родовому хуторі, де він проводив літо під час літніх канікул. Д. Дорошенко перечитував книжки із бібліотеки діда, слухав розповіді пасічників про минулі часи. Дмитро Іванович відвідував свого дядька П. Дорошенка, який розповідав йому про своїх знайомих українських істориків, громадських діячів, дарував книжки із своєї бібліотеки. Після літнього відпочинку на Глухівщині Д. Дорошенко повертався до Вільна «із великим запасом «українських» вражень» [2, с. 17-20]. Незважаючи на те, що все дитинство Дмитра Івановича пройшло далеко від України любов та повага до Батьківщини прищеплена родиною, стала для нього міцним підґрунтям для подальшої плідної наукової та громадсько-політичної діяльності.

Проте на загал, молодше покоління Дорошенків, становлення якого відбувалось на зламі XIX-XX ст. на відміну від своїх батьків вже не було прив'язаним ні до Глухівського повіту, ні до життя у провінції. Зокрема, діти В. Дорошенка після його розлучення із дружиною, М. Звягіною, стали на сторону матері та переїхали до Полтави, а пізніше – до Петербурга. Старший син Микола (1881-1926), навчався у столичному університеті, в 1902 р. став одним із лідерів студентської соціал-демократичної організації, а через 3 роки очолив Петроградський районний осередок більшовицької партійної організації. У 1906 р. М. Дорошенко був засуджений до півторарічного ув'язнення, після відбуття якого від політичної діяльності відійшов. Наприкінці життя, у 1920-ті рр., працював у Держплані УСРР [14, с. 412]. Молодша донька, Марія (1887-після 1949), також здобула вищу освіту та стала ученим-генетиком, більшу частину свого життя прожила у Росії [5, с. 11]. До початку XX ст. маєток Дорошенків у Троєбортному залишився без господарів і занепадав. Коли його власниця, дружина Василя Яковича померла, Микола Дорошенко одразу ж продав садибу, розділивши кошти між спадкоємцями.

На початку 1918 р. хутір Дорошенків спіткала доля багатьох інших дворянських садиб в Україні. 31 січня увечері до маєток увірвались невідомі, пограбували та спалили його. Молодша донька Я. Дорошенка Надія, яка проживала на хуторі була вбита нападами [8, арк. 2]. Будинок П. Дорошенка у с. Баничі, де зберігався унікальний фамільний архів, мистецька збірка та бібліотека також був розграбований. Лише частину зібрання відомого історика та колекціонера вдалось врятувати і перевезти до Глухова.

Історія кількох поколінь родини Дорошенків виразно показує не тільки прив'язаність до рідного їм Глухівського повіту, а й до традиційного стилю життя. Патріархальність у родині Дорошенків органічно поєднувалась із консервативністю у поглядах, що виявлялась у міцному збереженні рідної мови, віри, звичаїв, історичної пам'яті. В цьому процесі велику роль відіграв їх хутір, «родове гніздо», яке було не просто місцем проживання, а й особливим середовищем у якому виховувались цілі покоління, відбувалась передача сімейних традицій, а отже і формування світоглядних основ більшої частини підростаючого покоління. Поряд з цим, протягом другої половини XIX – початку XX ст., під впливом різних обставин представники роду поступово починають демонструвати більшу соціальну мобільність, активно виявляти своє «українофільство», закладене родинними традиціями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Автобиографические записки Г.Нарбута / С.Белоконь//Искусство.–1977.- № 2.– С.66-67.
2. Андреев В. М. Дмитро Дорошенко як дослідник української історіографії / В. М. Андреев : Дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1998. – 190 с.
3. Глембоцкая Т. В. Возникновение и развитие гравитационных методов обогащения полезных ископаемых / Т. В. Глембоцкая. – М.: Наука, 1991. – 256 с.
4. Глухівська трагедія (Із записок Іллі Рогатинського) / С.І. Білокінь // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. – К.: Глухів, 2009. – Вип. 2
5. Василенко М. П. Вибрані твори. У 3-х т. Т. 3: Спогади. Щоденники. Листи / М. П. Василенко – К.: Юридична думка, 2008. – 720 с.
6. Войтеховский Ю. Л. 90 лет закону гомологических рядов Н. И. Вавилова /

Ю. Л. Войтеховский // Тиета. – 2010. – № 3. – С. 3-11.

7. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901-1914 роки) /

Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 272 с.

8. Дорошенко Д. Памяти П. Я. Дорошенка / Д. Дорошенко // Стара Україна. – 1920. – Кн. 7-8. – С. 110-113.

9. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. 318. – Спр. 59.

10. Когут З. Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини / З. Когут. – К.: «Основи», 1996. – 317 с.

11. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. – К.: ППІЕНД ім. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.

12. Крож-Усенко Л. В. Становлення елітарної особистості в умовах «шляхетського гнізда»: досвід педагогічної фамілістики ХІХ – початку ХХ ст.

13. Лазаревский А. М. Описание Старой Малоросии. Т. 2. Нежинский полк / А. М. Лазаревский. – К.: 1893. – 589 с.

14. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 47 / В. И. Ленин. – М.: Политиздат, 1964. – 474 с.

15. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Том. 1. А-Д / В. Л. Модзалевский. – К.: Типография Т-ва Г. Л. Фронцкевича, 1908. – 519 с.

16. Полное географическое описание нашего Отечества / Под общ. ред.

П. П. Семенова. Т. VII. – СПб.: Изд. А. Ф. Девриева, 1907. – 522 с.

17. Терлецький В. В. Роде наш красний: Ушинські крізь призму століть / В. В. Терлецький. – Суми: Собор, 2001. – 215 с.

18. Ушинская (Потто) З. К. [Наброски воспоминаний] / З. К. Ушинская (Потто) // Новое об Ушинском. – Ярославль, 1981. – С. 20-40.

19. Хаценко О. О. Громадська діяльність П. Я. Дорошенка у м. Глухові / О. О. Хаценко // Сіверщина в історії України. – 2011. – Вип. 4. – С. 271-274.

20. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 1219. – Оп. 2. – Спр. 327.

SUMMARY

The author makes attempt to reveal the peculiarities of preserving family traditions in «The Family Nest» in the context of the history of Doroshenko's.

О.М. КАЗАКОВА

РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТ В ІДЕОЛОГІЇ НАЦИЗМУ: ВИТОКИ ТА СУТНІСТЬ

Важливість вивчення відносин християнських конфесій з тоталітарними режимами в Європі в ХХ столітті очевидна. Істориками, філософами, теологами дана проблематика піднімається у зв'язку з прагненням пояснити механізм суспільної та політичної легалізації тоталітарних режимів, ідеологія яких докорінно суперечить традиційним європейським цінностям, що формувалися протягом двох тисячоліть під глибоким впливом християнства. Досвід діалогу тоталітарних режимів з християнськими конфесіями в Європі підкреслює нерозривний зв'язок всіх сфер та інтересів існування суспільства. На сучасному етапі такі історичні дослідження дозволяють не лише відкривати новий виток історії відносин між державою та церквою, а й, в практичному розумінні, виділити характерні складові взаємообумовленої та системної будови суспільства.

Взаємовідносини церкви та націонал-соціалістичної партії в Німеччині мали заплутаний і суперечливий характер. Але, незважаючи на всю релігійну поступливість церковної організації існуючому режиму, як католицька, так і протестантська церкви виступали відкрито проти антигуманних заходів нацизму. Тому дослідження проблеми боротьби опозиційних нацистській владі католицької і протестантської церков дозволяє вченим ґрунтовно розкрити процес руйнації залишків націонал-соціалістичної ідеологічної